

УДК: 82-31:364.624.6:394«193»

Демська-Будзуляк Леся Мар'янівнадокторка філологічних наук,
старша наукова співробітниця
відділу теорії літератури

Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-3463-387X>

Demska_l@ukr.net

**ЛІТЕРАТУРНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СТРАХУ У ДИСКУРСІ
ПОВСЯКДЕННОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1930-Х РОКІВ
(НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ «СТРАХ» ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ)**

Анотація. стаття присвячена дослідженню художньої репрезентації впливу феномену страху на формування ідентичності «радянської людини» («*homo Sovieticus*») у повсякденних практиках 1930 - х років. Особливістю феномену страху зазначеного періоду є його персоналізація, коли у колективній уяві він чітко пов'язується з певними особами. Щоденність, сформована досвідом страху, витворює й специфічну естетику песимізму й фізичного занепаду. Така естетика різко контрастує із усталеними канонами краси та оптимізму соціалістичного реалізму. Дослідження здійснено у контексті студій пам'яті та ідентичності з використанням методології дискурс-аналізу. Ілюстративним матеріалом статті обрано роман «Страх» діаспорної письменниці Олени Звичайної. Як додатковий джерельний матеріал використано інших свідків сталінських репресій 1930 - х, – спогади «По обр'ю життя» музикознавця Валер'яна Ревуцького та щоденник «Дар Евдотей» письменниці Докії Гуменної.

Ключові слова: Олена Звичайна; страх; повсякдення; ідентичність; практики залякування, «*homo Sovieticus*»; естетика страху.

Lesia Demska-Budzuliak

Hab.PhD,

Senior researcher, Department of Literary Theory

Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-3463-387X>

Demska_l@ukr.net

**LITERARY REPRESENTATION OF FEAR IN EVERYDAY LIFE DISCOURSE
OF 1930S SOVIET UKRAINE (OLENA ZVYCHAINA'S NOVEL «FEAR»)**

Abstract. The article is devoted to fiction representation's research influence of the fear's, as part of the totalitarianism everyday practices 1930's, on the creation «*homo sovieticus*» identity. The everyday history studies are important component of the memory and identity studies. The Ukrainian memory studies pay attention on the traumatic historical experience, while the west European scholars are fixed on the socio-cultural history of the everyday life. The benefit of this study is combine both research approaches. This provides an opportunity to explore social totalitarian everyday life from the view of the reconstruction outlook and identity of the «*homo sovieticus*». We used discourse-analysis's methodology for this research, the thought about that our communication is reflection of our identity and the nature of social relations. As applied materials we chosen diaspora writers' texts, the novel «The Fear» by Olena Zvychaina and memories by Dokiya Humenna and Valerian Revuc'ky. All these authors were witnessed Stalin's repressions, and later they wrote about it.

Olena Zvychaina described the fear as terrors' instrument, which defined soviet peoples' everyday life. For example, the practices of the night arrests. The thousands of people across the country were arrested between the first and third hours every night. Those systematic practices of intimidation became the part of the whole physical terror in 1930'. As a result, we can see «a faceless person» in fiction about that period. His main characteristics are depersonalization of personality, and unification of appearance according with sovieticus aesthetic. In contrast, fear is personified and has a face. Its connected with certain persons in collective imaginations of the soviet people, for example Stalin or Yezov, and otheri, who represented the totalitarianism system punitive practices of the system. The practice of collective meeting was another element Stalin's intimidation tactic in the 1930'. The collective meetings were devoted to stigmatization particular persons with nonsovieticus outlook. As a consequence, it formation epy collective intimidation system.

The aesthetics of pessimism and physical fall arosed in the everyday life of people in fear and was opposed to canons' beauty and optimism tj socialist realism. Everyday life's realistic showed many contrasts between normative aesthetic with the cult of the beautiful human body, optimistic socialism's labor and gloomy totalitarian aesthetic. We can see some main oppositions in the novel «The Fear», such as: monumental forms collective life and man loneliness; mass Soviet celebrations and uncolored everyday life; party meeting with bravura marches and forbidden wedding in the church. At same time, the totalitarian reality's aesthetic influenced on the personality's moral degradation and value system of the person. As a result, it transformed soviet people in victim and executioner in one person.

In conclusion we remark that the fears' phenomenon was determinative in shaping «soviet man» Stalinist's period. The systematic practices of intimidation formed the man depersonalized, identified with mass. Another definition such people – «faceless person». He or she needs appropriate aesthetic, which contrast with of the canon's soviet realism aesthetic. The fear to stand out lays in the such Stalin's system base.

Key words: *Olena Zvyychayna, the fear, the everyday life, the identity, practices of intimidation, «homo Spvieticus», fears' aesthetic.*

Вступ. Дослідження повсякденності приходять у літературознавство з історіографічних студій, долучаюь до формування наративу студій пам'яті. В українському літературознавстві студії пам'яті, як правило, розглядаються у контексті осмислення постколоніальної пам'яті, представлені у текстах сучасних письменників. Письменники, а за ними й дослідники, звертаються до заборонених раніше офіційним історичним дискурсом тем, авторів і текстів, наприклад, романи О. Забужко, В. Шкляра, А. Кокотюхи, В. Лиса та інші. Як слушно зазначає О. Пухонська, центральним об'єктом українських студій пам'яті є колективне переживання травматичного досвіду, літературні презентації якого часто стають альтернативними версіями до офіційної історії [9]. Відповідно, дослідники українських студій пам'яті часто зосереджені на способах формування альтернативних літературних наративів спрямованих на ревізію історичної пам'яті. Незважаючи на те, що студії пам'яті лише набувають популярності в українському літературознавстві, можна виділити вже кілька помітних праць, зокрема книжки М. Павлишина «Канон та іконостас» (1997), Я. Поліщука «Ревізія пам'яті: літературна критика» (2011), О. Пухонської «Літературний вимір пам'яті» (2018).

Відмінність українських студій пам'яті від західноєвропейських виникає передовсім через вплив тоталітарного й колоніального минулого української історії. Якщо українські студії пам'яті спрямовані на переосмислення травматичного історичного досвіду, то західноєвропейські дослідники надають перевагу вивченню соціального колективного чи індивідуального досвіду, що формуються у щоденних соціокуль-

турних практиках. Тобто, як стверджує А. Ассманн літературознавство, як і культурознавство, вивчає культурну пам'ять, або ж культурну спадщину збережену в текстах, образах, уявленнях, а також у практиках та ритуалах [13, с. 261].

Західні дослідники часто звертають увагу на реконструкцію минулого з погляду «історії знизу», тобто індивідуальних історій так званих «культурних маргіналів» – жінок, представників богеми, нефахових робітників, обслуговуючого персоналу, представників інших рас, культур, і релігій. Відтак вагомою складовою наукового дискурсу західних студій пам'яті є вивчення повсякденності. Сюди також долучаються і студії ідентичності, оскільки вони також звертають свою увагу на вивчення повсякденності. Одним засадничих принципів студій ідентичності є наративи пам'яті, які, внаслідок дискурсивного аналізу, виявляють ті чи інші риси колективної чи індивідуальної ідентичності. С. Голл вважає, що на сьогодні ідентичність формується через призму стосунку до іншого [14, с. 622]. А відтак і травматичний досвід, як правило, усвідомлюється через стосунок до іншого.

Метою дослідження є вивчення психологічного феномену страху як складової радянської повсякденності, а також того як він вплинув на формування ідентичності радянської людини, так званої «homo sovieticus». Пропонуємо поєднати український й західноєвропейський підходи у студіях пам'яті через застосування *методологічних підходів дискурс-аналізу*, який вивчає наше спілкування про світ як відображення нашої ідентичності й характеру соціальних стосунків [11, с. 18]. Також звертаємо увагу на естетичний дискурс літературного тексту, що формує оточення заляка-

ної радянської людини і є частиною її культурної ідентичності. Матеріалом дослідження обрано один з перших літературних текстів присвячених темі осмислення радянського повсякдення часу сталінського терору, роман «Страх» української письменниці діаспори Олени Звичайної. Письменниця прагнула не лише показати читачам процес перетворення вільної української людини у залякану істоту радянської дійсності, але й зберегти пам'ять про щоденне життя людей того часу.

Страх як складова радянського повсякдення 1930 - х. Усе частіше дослідники переходять від вивчення політичної й воєнної історії до історії соціумів, оскільки саме соціальна історія, яка вивчає соціальні групи і верстви з погляду їхнього повсякдення, пропонує аналіз соціальної сфери, виявляє позитивні і негативні сторони життя населення» [4, с. 9]. На сьогодні у центрі уваги багатьох дослідників опинилася історія повсякдення радянського періоду. Серед таких досліджень можемо виділити кілька домінантних ракурсів: 1) конструювання «радянської людини»; 2) соціокультурні-практики інтелігенції; 3) виробничий побут; 4) практики виховання; 5) комемораційні практики; 6) формування соціальної культури і поведінки; 8) естетика споживання. Дослідник В. Леонтєв визначає повсякдення як частину життєвого процесу чи простору суб'єкта, що включає в себе «рутиноподібні», такі, що повторюються, і поточні життєві явища, пов'язані з відтворенням умов його життєдіяльності [5, с. 18]. Аналізуючи формування щоденних соціокультурних практик радянських громадян, дослідники цілком обґрунтовано вказують на ті чинники, що пливали на них, а ідеологічні, моральні, етичні переконання, психологічні комплекси і травми, естетичні уподобання. Однак психологічний аспект цих чинників, часто залишається поза увагою дослідників. Водночас аналіз літературних текстів авторів, які прожили 1930 – ті роки в Радянській Україні, дають підстави розглядати психологічні стани, що виникали під впливом репресивних практик, як невід'ємну складову щоденності радянської людини.

Варто зауважити, що в людини епохи сталінізму практично не існувало приватності. Усе знаходилося під контролем держави, проходило за активного втручання держави, формуючи колек-

тивну ідентичність, і водночас повністю нівелюючи індивідуальну ідентичність радянської людини. У підсумку, у літературі тих років часто зустрічаємо феномен «людини без обличчя», коли більшість рис характеру і зовнішності є уніфікованими й здебільшого шаблонними. Постійне втручання у щоденне життя через практики контролю і покарання формувало у людини того часу постійного страху. Страх був основним елементом організації радянського повсякдення. Завдяки лише йому функціонувала уся система, а діяльність більшості інституцій була організована так, щоб максимально культивувати почуття такого щоденного страху. Як слушно зауважила дослідниця сталінізму Ш. Фіцпатрік «Терор (задля системного залякування – Л. Д.-Б.) – тобто позаправове державне насильство щодо груп й окремо доволіно вибраних громадян – застосовувалося настільки часто, що його слід розглядати як системну характеристику сталінізму 1930 - х років» [12, с. 7].

В українській літературі досвід страху внаслідок терору 1930 - х років присутній здебільшого у діаспорній літературі, документальній спадщині (спогади Д. Гуменної, В. Ревуцького), та у художній (проза В. Барки, І. Багряного, У. Самчука, Юрія Клена та ін.). Проте у більшості творів тематики сталінського терору, страх виступає як певне тло, чи тригер сюжету. Проте страх як центральний об'єкт художнього твору знаходимо лише у творчому доробку діаспорної письменниці Олени Звичайної (у житті – Дельгівської-Джуль), зокрема йдеться про роман «Страх» (Лондон 1957 – 58 роки).

Доля Олени Звичайної показова, і в багато в чому типова, для багатьох українських людей Радянської України першої половини ХХ ст. Письменниця народилася в інтелігентній сім'ї: батько – адвокат, мати – вчителька. Вищу освіту здобула у Київському інституті вищої освіти. Її перший чоловік, учасник української революції, Михайло Джуль, був репресованим як «ворог народу». У 1942 році Олену Звичайну вивозять на примусові роботи до Німеччини, звідки їй вдалося виїхати до США. Головна тематика її романів, – «Страх», «Ворог народу», «Золотий потічок з голодного Харкова», «Ти: повість із життя Українців у золотоверхому Києві в 1927 – 1929 роках», – міжвоєнне і воєнне життя в Україні, голодомор 1932 – 33 років, сталінський терор 1937 – 38 років.

Події роману «Страх» розгортаються у Києві 1937 – 38 років, у часи найвищого загострення сталінського терору. Зважаючи на присвяту роману чоловікові, мимоволі проводимо паралелі між автобіографічними моментами життя письменниці і головних героїв. Однак цінність роману передовсім у тому, що, як точно сказано у передмові до першого видання: «Подаючи широку картину більшовицького терору, письменниця поряд з тим змальовує вплив терору на психіку підсоветських людей» [2, с. IX]. Тобто авторку цікавлять не так вже знані й очевидні факти історії щоденності, скільки формування психіки радянської людини. Незважаючи на те, що в романі понад 60 персонажів, головним героєм твору є страх. Олена Звичайна ретельно, сторінка за сторінкою, показує, як щоденні системні залякування паралізують велетенські людські маси.

Літературні образи страху. Олені Звичайній не потрібно було вигадувати щось особливе для побудови сюжету. Життя того часу було промовистішим за художній текст. Так, відомою в історії системи сталінського терору є тогочасна практика НКВД проводити арешти «ворогів народу» до третьої години ночі. Ш. Фіцпатрік називає таку практику важливим елементом «ритуалом терору» [12, с. 14]. Тисячі людей, щоночі чекали третьої години, щоб зрештою визначилася їхня подальша доля – або смерть у таборах, або ще один день життя. Один з головних героїв роману, інженер Павло Мщерський так описує свої ночі:

«Боявся і я... Здрігавсь і я... Бо щоночі зникали з мого життєвого виднокола знайомі, друзі, співробітники і сусіди... У той час я мало спав. Частенько не спав зовсім, завмерши на ліжку, всі сили душі й тіла концентруючи в процесі напруженого, настороженого слухання, – загострено-чуйним вухом ловлячи кожний найменший шерех... Якщо я й спав інколи, то був це тонкий і прозорий, як мережево, сон, наскрізь загаптований сивою ниткою млісного очікування біди [...]» [6, т.1, с. 4].

Цей пасаж виразно перегукується із схожими епізодами зі спогадів інших людей, що жили у той час. Наприклад у спогадах київського театрознавця і театрального критика, сина музикознавця Дмитра Ревуцького, племінника композитора Лев-

ка Ревуцького, Валеріяна Ревуцького. Згадуючи обставини арешту відомого професора-театрознавця Олександра Кисіля у 1937 році, В. Ревуцький пише: «Кисіля було арештовано 17 вересня 1937 року. Про це наступного дня повідомила батька його дружина Олена Костівна. «Тепер черга за мною», – сказав батько. В той час він ніколи не лягав спати до 3 - ої години ночі, а коли минала третя година, казав: «Ну, тепер я ще 24 години буду з вами», адже брали переважно між першою і третьою годинами ночі» [10, с. 170]. Так само згадує нічні масові арешти й Докія Гуменна у книзі спогадів «Дар Евдотії», коли письменники зникали десятками за одну ніч: «Досі арешти кінчалися засланням. – Пише письменниця. – Хто ж міг думати, що сьогоднішні арешти (йдеться про арешти 1934 року Д. Фальківського, Є. Плужника, Г. Косинки – Л. Д. - Б.) будуть зв'язані з убивством якогось Кірова в Ленінграді? Який тут може бути зв'язок? І вже найменше хтось думав, що скінчиться розстрілом, що цим разом уже – «мертва хватка»» [3, с. 391].

У романі Олени Звичайної страх не є якимось безтілесним абстрактним відчуттям. Він має чітку персоніфікацію в образі співробітника Першого відділу Якова Бруха та в портретах вождів – Сталіна й Єжова. Якщо досі явища, які могли викликати масовий страх, як наприклад, стихійне лихо, епідемія, війна передавалися через певні алегорії чи символи, то страх породжений сталінським терором вперше набуває чітко персоніфікованого, людського обличчя. Для більшості дійових осіб роману, страх конкретно уособив Яків Брух, моральний садист, який має владу над чужими долями і одверто насолоджується психологічними тортурами своїх підопічних. Примітно, що поява відчуття страху з будь-якого приводу у героїв роману відразу візуалізує у їхній свідомості, інколи навіть на рівні галюцинацій, образ Бруха.

Для письменниці страх стає втіленням усієї гуманітарної політики Сталіна. Для показу цього Олена Звичайна використовує прийом інтертексту, уводячи епізод із читанням уривку із «Книги про Сталіна» Анрі Барбюса. Одна з головних героїнь роману, Маруся Ромашко, у минулому донька учасника української революції, змушена виступати на зустрічі із робітниками і читати їм твір Анрі Барбюса. Майстерно інтонуючи текст, вона цілком змінює його зміст. В устах Марусі

Ромашко оптимістичні слова французького письменника про те, що «[...] що ким би ви не були, а великий Сталін знає вас [...] пам'ятає про вас [...] піклується про вас» [6, с. 42-43], набувають драматичного, навіть трагічного сенсу, якнайкраще передаючи атмосферу безвиході та страху щоденної реальності. Цей тотальний страх провокує у людей нічні марення та галюцинації. Наприклад, той же Брух, як втілення караючої системи, набуває для героїв роману метафоричного образу страшного дракона, який сидить у них на грудях і смочає із серця гарячу червону кров. Самі ж жертви часто бачать себе нерухомими мертвими метеликами, пришпиленими голками до дошки.

Практики щоденного залякування втягувала у себе не лише катів, але й самих жертв. Страх за власне життя формував в радянському суспільстві практики колективних переслідувань, до яких часто долучалися і кати, і потенційні жертви. Найбільш поширеними були практики доносів, самокритики на зборах колективу, інсценізації демократичних виборів, де виявляли «не згодних» із партійними кандидатурами через «постійну муштру страхом» як говорить один із героїв роману Олени Звичайної. До прикладу можна навести розділ присвячений практиці зборів трудового колективу, на яких розглядали людину, дії якої не відповідали нормам радянської поведінки. Попри офіційне звинувачення одній людині, потенційними жертвами були усі присутні. Кожен, щоб врятувати власне життя, повинен був звинувати іншого, часто такого ж невинного. Відчуття страху провокувало цілковиту деградацію моральності, і, водночас, спричиняло психологічний стрес від усвідомлення людиною власної моральної деградації. Як правило, такі збори закінчувалися одностайним голосуванням за будь-яке, інколи навіть абсурдне, рішення, яке дозволяло більшості і кожному зокрема прожити ще один день:

«Цим лісом вгору піднесених рук ми просили про збільшення норм і зниження розцінок, про загальне проведення підписки на державну позику в розмірі місячної зарплатні, про численні відрахування з нашої жалюгідно-мізерної зарплатні на користь комуністичної пропаганди у всьому світі, про застосування «найвищої міри соціальної захисту» – розстрілу до численних груп репресованих громадян» [6, т. 1, с. 30].

Деформацію людських почуттів письменниця показує на прикладі Павла Мщерського, в минулому також учасника української революції, а в теперішньому – співробітника інженерного тресту, який щодня чекає, що його покличуть на допит або арештують. Спершу герой втрачає сон, потім з'являється страх спілкування з іншими, фактично зникає мова, далі йде відчуття власної деградації, і в підсумку, від надмірного напруження з'являється байдужість. Герой постійно роздумує над природою свого щоденного страху і вращеті формулює власну теорію про страх «[...] який позбавляє нас, підсоветських людей, чести, сумління, людської гідності і навіть [...] розуму, що робить нас сліпими кротами, нездібними поставитися критично до себе, до свого злиденного життя й оточення [...]» [6, т. 1, с. 178]. Схожа ситуація, психологічний і моральний стан, притаманні практично усім героям роману.

Літературна естетика й етика страху. У романі образ моральної деградації показано через естетику страху, яка подана в описі фізичної опущеності людини, її вигляду і побуту. Естетику деградованої особистості Олена Звичайна подає через «табличку загіджену мухами», «простоволосу мегеру в розхристаному пеньюарі», «анемічне й зношене жіноче тіло» тощо. Реалізм як домінуючи напрям тоталітарного мистецтва мимоволі виявляв глибокі контрасти між нормативною естетикою з її культом красивого людського тіла, оптимізму і соціалістичної праці та похмурою естетикою тоталітарного повсякдення. Монументальним формам життя колективу, як-от партійні збори, вибори, святкування радянським свят під незмінні марші, письменниця протиставляє окрему дрібну людину в її самотньому світі щоденного сірого побуту.

Домінуючою барвою тексту виступає сірий колір. Ним позначено усе: одяг, інтер'єр, будівлі, погода, людські розмови і стосунки. Авторка вдається до опису довгої черги людей як сірої маси одягнутої у непримітний однотонний, переважно сірий, або чорний, часто вилинялий одяг. Натомість, у красивому, чистому одязі героїв почувуються некомфортно, і виклично: «мені здавалося, – говорить святково одягнений інженер Мщерський, – що зустрічні люди підозріло оглядають мене» [6, т. 1, с. 70]. Письменниця також описує яке силь-

не враження справила на головного героя красиво одягнена жінка у сукню червоного кольору.

У людини під пресом страху деградувала здатність насолоджуватися красою, спілкуванням, природою, життям. Яскраві кольори присутні лише у тих місцях, на які ще не поширився страх терору. Наприклад, багатий на кольори образ саду, де герої збирають стиглі яблука, навіює алузії із райським садом, де людина не знала страху і була невинною. Картину алузії письменниця доповнює яскравими барвистими образами, які різко контрастують із сірою щоденністю: «Зелений килим недавно скошеної трави, прикрашені першим дотиком золотої осені яблуні й груші [...] будиночок, рясно оповитий виноградом та два розлогі дуби [...]» [6, т. 1, с. 202].

Ліричному образу барвистого саду письменниця протиставляє оптимістично-пафосний образ святкування річниці жовтневої революції. Опис учасників дійства й самого свята нагадує шаблонні плакати, на яких застигли штучні образи «будівників комунізму», подані відповідно до канонів тоталітарної естетики: «Гриміли могутні оркестри, і, чітко відстукуючи такт інтернаціоналу об асфальт широкої вулиці [...] Ось вона – армія автоматів-зlidарів, штучно позбавлених власної волі, власної думки, власної ініціативи, ба навіть людської гідності!» [6, т. 1, с. 253]. Письменниця доповнює картину «штучними усмішками» «убого-причепурені», «поношений, перелицьований одяг». Над усім цим «трагічним кінофільмом» червоні прапори як незасохла кров, портрети Сталіна і Єжова.

У цьому романному, без перебільшення, епічному полотні, Олена Звичайна конструє колективний образ усього радянського народу: від високопоставлених чиновників, і до пенсіонерів, – чие щоденне життя пронизане й організоване страхом. Боятися ставало синонімом дихати. Сюжетна логіка роману пряма – свідомість щоденного страху і моральної деградації, спроба спротиву, поразка у протистоянні із системою. Навіть локальний бунт окремих персонажів проти тоталітарної системи показано не як наслідок свідомого протистояння, але як реакцію звіра загнаного у глухий кут, як помста за знущання. Герої Олени Звичайної протестують і намагаються опиратися не стільки самій системі, скільки через бажання відстоювати людську гідність й опір щоденній реальності страху.

Естетика тоталітарної дійсності призводить до моральної деградації, коли в особистості нівелюється система цінностей. Ще однією характерною рисою роману «Страх» проходить зображення насильства на усіх можливих його проявах – фізичному, психологічному, моральному. Страх і насильство є нерозривними елементами, які творять етику й атмосферу часу. Насильство, як свідомість безкарності з боку катів, породжує страх у їхній жертв, і стає причиною подальшого насильства. Дослідник історії сталінізму Й. Баберовський виводить природу насильства доби сталінізму із теорії влади як сили: «Сталінський терор годі зрозуміти без розуміння насильницької культури, з якої походили сталінські лиходії, – зазначає дослідник. – Сталін зростав у середовищі, в якому відносини між людьми структувало насильство. [...] У такому середовищі міг вистояти лише той, хто виступає з ще більшим насильством і вбиває, перш ніж його самого уб'ють» [1, с. 248].

Роман починається із опису психологічного насильства і досягає кульмінації у фізичному насильстві. Так само як обличчя системи Яків Брух здійснює спробу фізичного насильства над Марією Ромашко, так само Павло Мщерський здійснює фізичну розправу над Брухом. Кат стає жертвою, жертва катує свого кривдника. Завершується роман цілковитим знищенням усього, що не підпало під владу системного терору. Навіть тваринам не має місця у просторі страху. Завершальний образ полювання гицлів за собакою стає метафорою усього роману.

Висновки. Роман «Страх» Олени Звичайної можна поставити в один ряд із так званою літературою пам'яті, яка реконструює події минулого на прикладі опису і літературного аналізу повсякдення пересічних людей. Цінність тексту у тому, що він виникає поза простором тоталітарної системи і радянської цензури. Таким чином, одержуємо реальність повсякденного життя як окремої людини, так і цілих колективів доби сталінізму. З'ясовано, що головною характеристикою «*homo sovieticus*» внаслідок системного залякування є втрата індивідуальності, ототожнення з масами, страх перед покаранням. Звідси часто побутує означення радянської людини, як «людини без обличчя». Така людина оточує себе й відповідною

естетикою, яка у щоденних практиках суперечить канонам тоталітарної естетики. Радянську людину супроводжують сірі барви, фізичний занепад, атмосфера убогості й песимізму. В основі такої естетики страх бути поміченим системою.

Історію героїв роману Олени Звичайної можна розглядати як типову для багатьох людей

Радянської України впродовж усього часу її існування. Дослідження соціальної історії тоталітарної системи за допомогою літературних репрезентацій текстів письменників-емігрантів дозволяє заглибитися в реальний досвід того часу, водночас відслідкувати процес формування ідентичності «homo sovieticus».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баберовскі, Й. (2007). *Червоний терор. Історія сталінізму* (О. Маєвський, Пер.). Київ: К.І.С.
2. Звичайна, О. (1957). *Страх* (Т. 2). Лондон: Українська видавнича спілка.
3. Гуменна, Д. (2004). *Дар Евдоітеї. Іспит пам'яті*. Київ: Дніпро.
4. Даниленко, В., Лаас, Н., & Смольницька, М. (2015). *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. (В. Даниленко, Ред.). Київ: Інститут історії України НАН України.
5. Леонтьев, Д. (2004). К типологии жизненных миров. *Вторая Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений*.
6. Поліщук, Я. О. (2011). *Ревізії пам'яті: літературна критика*. Луцьк: ПВД «Твердиня».
7. Пухонська, О. (2018). *Літературний вимір пам'яті: монографія*. Київ: Академвидав.
8. Пухонська, О. (2020). *Студії пам'яті в сучасному літературознавстві: український контекст*. *Українське літературознавство*, 0(85). Режим доступу <https://doi.org/10.30970/uls.2020.85.3129>

REFERENCES

1. Baberovski, Y. (2007). *Chervonyy teror. Istoryia stalinizmu* (O. Mayevs'kyu, Per.). Kyiv: K.I.S.
2. Zvychnayna, O. (1957). *Strakh* (T. 2). London: Ukrayins'ka vydavnycha spilka.
3. Humenna, D. (2004). *Dar Evdoteyi. Ispyt pam'yati*. Kyiv: Dnipro.
4. Danylenko, V., Laas, N., & Smol'nits'ka, M. (2015). *Sotsial'ni transformatsiyi v Ukrayini: pizniy stalinizm i khrushchovs'ka doba*. (V. Danylenko, Red.). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny.
5. Leont'ev, D. (2004). K typolohyy zhyznennykh myrov. *Vtoraya Vserosyyskaya nauchno-praktycheskaya konferentsyya po ekzystentsyal'noy psykholohyy: materyaly soobshchenyy*.
6. Polishchuk, YA. O. (2011). *Reviziyi pam'yati: literaturna krytyka*. Luts'k: PVD «Tverdynya».
7. Pukhons'ka, O. (2018). *Literaturnyy vymir pam'yati: monohrafiya*. Kyiv: Akademvydav.

9. Ревуцький, В. (1998). *По обрїю життя. Спогади*. Київ: «Час».
10. Филлипс Л., Йоргенсен М. (2008). *Дискурс анализ. История и метод* (А. Кисельовой, Пер.). Харьков: Изд-во Гуманитарного Центра.
11. Фицпатрик, Ш. (2008). *Повседневный сталинизм. Социальная история советской России 30-е годы: город*. (Л. Ю. Пангина, Пер.). Москва: РОССПЭН.
12. Assmann, A. (2012). *Wprowadzenie do Kulturoznawstwa. Podstawowe terminy, problemy, pytania. tłum.* (A. Artwińska & K. Róžańska, Пер.). Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje(in Polish).
13. Hall, S. (1996). *Modernity: an introduction to modern societies*. Cambridge: Blackwell.

8. Pukhons'ka, O. (2020). *STUDIYI PAM"YATI V SUCHASNOMU LITERATUROZNAVSTVI: UKRAYINS'KYY KONTEKST*. *Ukrayins'ke literaturoznavstvo*, 0(85). <https://doi.org/10.30970/uls.2020.85.3129>
9. Revuts'kyu, V. (1998). *Po obriyu zhyttya*. Spohady. Kyiv: «Chas». Fyllyps L.,
10. Yorghensen M. (2008). *Dyskurs analiz. Ystoryya y metod* (A. Kysel'ovoy, Per.). Khar'kov: Yzd-vo Humanyarnoho Tsentra.
11. Fytspatryk, SH. (2008). *Povsednevnyy stalynyzm. Sotsyal'naya ystoryya sovet-skoy Rosyyv 30-e hody: horod*. (L. YU. Pantyna, Per.). Moskva: ROSSPÉN.
12. Assmann, A. (2012). *Wprowadzenie do Kulturoznawstwa. Podstawowe terminy, problemy, pytania. tłum.* (A. Artwińska & K. Róžańska, Per.). Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje(in Polish).
13. Hall, S. (1996). *Modernity: an introduction to modern societies*. Cambridge: Blackwell.